

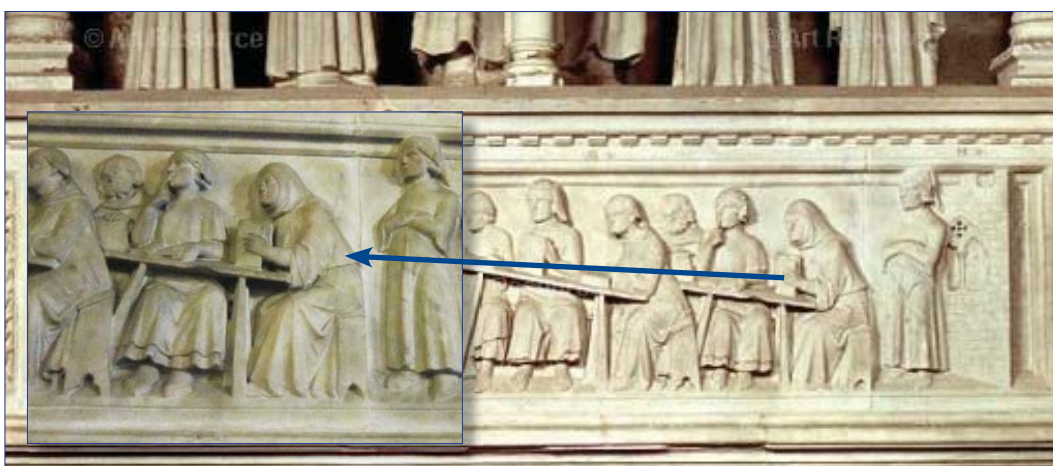
בשורה האחרונה או מאחורי וילון: נשים ואקדמיה מזווית היסטורית

מאת ד"ר תמר הרציג

טקסט זה הוא גרסה מורחבת של דברי הפתיחה שנישאו ביום העיון על מגדר וקריירה אקדמית בישראל, שהתקיים בבית האקדמיה הלאומית למדעים ב־3 ביוני 2013.

משתמשים לציון הדקנים העומדים בראשן, ממחישים היטב את ההשפעות הקדומות הבאות לידי ביטוי גם כיום בחיים האקדמיים. אך על אף ההמשכיות אין ספק שמבחינות מסוימות התחוללו מאז ראשית פעילותן של האוניברסיטאות במאה השתים־עשרה שינויים מרחיקי לכת באופיין. דוגמה מובהקת לכך היא פתיחת שעריהן בפני נשים במאה התשע־עשרה. באוניברסיטאות הישראליות של המאה העשרים ואחת סטודנטיות הן אכן חלק ניכר מגוף הסטודנטים. עם זאת לפי נתוני המועצה להשכלה גבוהה, בשנת הלימודים תשע"ב היה חלקן של נשים בחברי הסגל הבכיר בכלל אוניברסיטאות המחקר בארץ פחות

האוניברסיטאות הראשונות נוסדו לפני קרוב לאלף שנים. ואולם, בניגוד למוסדות אחרים, שבאו גם הם לכלל גיבוש באירופה של ימי הביניים ולא האריכו ימים, מוסד האוניברסיטה לא רק שלא נעלם, אלא אף הפך לדגם המקובל של מוסד להשכלה גבוהה ברוב חלקי העולם. למרות התמורות שחלו בנוף ההשכלה הגבוהה מאז הקמת האוניברסיטאות הראשונות של בולוניה ושל פריז, היבטים שונים של החיים האוניברסיטאיים משקפים, גם בימינו שלנו, את מקורותיהם הקדומים. החלוקה לתארים גבוהים, שעודה מקובלת באוניברסיטאות ישראליות, כמו גם החלוקה לפקולטות, ואפילו השם שבו אנחנו

סטודנטיות יושבת בשורה האחרונה בכיתה בתבליט המציג את המשפטן צ'ינו מפיסטויה מרצה בפני סטודנטים (מצבת קבר מהמאה הארבע־עשרה, קתדרלת פיסטויה).

ההשכלה האוניברסיטאית כהכשרה מקצועית שנועדה להכין את הלומדים לקריירה כמרצים לתחומים שונים של "האמנויות החופשיות" (artes liberales, אותם תחומי ידע שנועדו לאנשים החופשיים, שאינם משועבדים); לקריירה בשירות הכנסייה; או לעבודה בתור רופאים או משפטנים. החשיבות הרבה שיוחסה לשמירה על תומתן של נשים והמוסכמות החברתיות שלא ראו בעין יפה

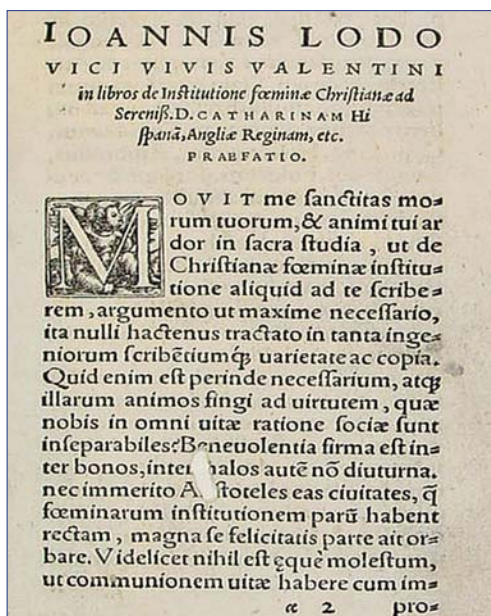
דיוקן ההומניסטית לאורה צ'רטה מעמוד השער של אוסף איגרותיה, שהתפרסם לאחר מותה (1640)

את נוכחותן של נשים ממשפחות מכובדות במרחב הציבורי, ייתרו את הצורך בהשכלה אוניברסיטאית לנשים. ההנחה הרווחת הייתה שמאחר שהן לא תוכלנה ממילא לעבוד בתור מרצות, תאולוגיות, רופאות או שופטות, אין סיבה להעניק להן את ההכשרה הנחוצה לכך. ואולם, בערים האיטלקיות של המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, יותר ויותר מרצים בתחומי

משליש, ושיעור חברות הסגל בעלות הדרגות האוניברסיטאיות הגבוהות ביותר היה נמוך בהרבה מייצוגן בדרגים הנמוכים יותר. ביוני 2013 ארגנו ארבע חברות האקדמיה הצעירה (פרופ' טלי פישר, פרופ' מיכל פלדמן, ד"ר שרון צוקרמן והמחברת) יום עיון שהוקדש לסוגיה של מגדר וקריירה אקדמית בישראל. ביום העיון הוצגו סיפורי החיים של חוקרות צעירות מתחומי הידע השונים לצד פירוט הניסיונות שנעשו בשנים האחרונות להתמודד עם ההטיה המגדרית במוסדות ההשכלה הגבוהה.

כפי שהראו כמה מהדוברות והדוברים ביום העיון, החסמים בדרך לשילובן המלא של נשים במוסדות המחקר האקדמיים בארץ מקורם, בחלקם, בגורמים חברתיים ותרבותיים הייחודיים לישראל בת-זמננו. עם זאת, בהטיה הגברית, שעדיין באה לידי ביטוי באוניברסיטאות הישראליות בשנת 2013, מהדהדות גם תפיסות מסורתיות בדבר התפקידים החברתיים השונים המיועדים לגברים ולנשים; בדבר אופיו של המחקר האקדמי בכלל ושל תחומי ידע מסוימים; בדבר האופי הראוי של סביבת הלימוד האוניברסיטאית. כפי שיוצג להלן, אחד המאפיינים המרכזיים של האוניברסיטה כמוסד, מאז ראשית קיומו ובמשך מרבית שנות פעילותו, היה הדרה ממוסדת של נשים. זו הגיעה לכלל סיום רק כשכל תחומי הלימוד האקדמי נפתחו בפני נשים, ומשניתן להן להשתלב במערכת ההשכלה הגבוהה הכללית במקום במסגרות ייחודיות שנועדו להכשירן למספר מצומצם של תפקידים שנחשבו להולמים את זהותן המגדרית. קיומן של מסגרות אקדמיות המבוססות על הנחות יסוד בדבר תחומי העיסוק הראויים לנשים או לגברים בחסות האוניברסיטאות הישראליות – אותן אוניברסיטאות שנשים אינן זוכות לייצוג הולם בדרגים הבכירים שלהן – מעיד שהתפיסות שעמדו בבסיס הדרתן של נשים מעולם ההשכלה הגבוהה במשך כשבע מאות שנה מוסיפות להשפיע על החיים האוניברסיטאיים גם כיום. במאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה נתפסה

כתקופת הרנסנס, ביקשו להחיות את האידיאל החינוכי שרווח בעידן הקלאסי, אשר התבסס על תחומי לימוד הקשורים באדם ובטבעו הייחודי; בחברה האנושית; בדרכים למימוש הפוטנציאל של בני האדם. תחומי לימוד אלה נקראו בלטינית "לימודי האדם" (studia humanitatis). אולם האדם שעמד לנגד עיניהם של המחנכים ההומניסטים היה גבר. הם ראו בלימודי האדם תחומי לימוד שנועדו להכשיר נערים לתפקידים

עמוד מספרו של ההומניסט חואן לואיס ויוס, שהוקדש לנושא של חינוך נערות (1538)

ציבוריים, שנשים – להוציא המעטות שבהן שנולדו למשפחות שליטים – היו מנועות מלמלאם. אף על פי שהם הדגישו את חשיבותה של השכלה יסודית לילדות, כמה מההומניסטים הבולטים הסתייגו מהקניית יסודות הלטינית לבנות המין הנשי. מאחר שהלימודים באוניברסיטאות התבססו גם בתקופה זו על ידיעת הלטינית, אשר שימרה את מעמדה כשפת המלומדים, מובן שהם גם לא צידדו בפתיחת שערי האוניברסיטאות בפני נשים. במקום יצירות המופת הקלאסיות – לחם חוקם של גברים משכילים ברנסנס

המשפט והרפואה נשאו נשים והפכו לאבות. במקרים מסוימים הם דאגו להקנות לבנותיהם השכלה בתחומי העיסוק שלהם. על פי רוב הם לימדו אותן בעצמם או שכרו להן מורים פרטיים, אך יש עדויות שלפיהן קוסטנצה קלנדה (Calenda Costanza), בתו של דקן הפקולטה לרפואה באוניברסיטת נאפולי, קיבלה הסמכה אוניברסיטאית כרופאה בשנת 1422. על נובלה ד'אנדראה (Novella d'Andrea), בתו של משפטן נודע מבולוניה במאה הארבע-עשרה, סופר כי נהגה למלא את מקומו של אביה ולהרצות לקהל תלמידיו בשעה שהוא היה מרותק למיטת חוליו. בתבליט מהמאה הארבע-עשרה המעטר את מצבת הקבורה של המשפטן צ'ינו סיגהבולדי דה פיסטויה (Cino Sighibuldi da Pistoia, 1270–1336/7) ומציג אותו מרצה בפני קבוצת סטודנטים, נראית אישה המאזינה בקשב רב להרצאה. הסטודנטית המסתורית, שאינה מוזכרת במקורות כתובים על חייו של צ'ינו ושזהותה אינה ידועה, יושבת על הספסל האחרון בכיתה, וכך הסטודנטים המשתתפים בשיעור אינם יכולים לראותה.

אין ספק כי האפשרות של נוכחות נשית באוניברסיטה נתפסה כמאיימת על יכולת הריכוז של הגברים הלומדים. המקורות המעטים המזכירים את הרצאותיה של נובלה ד'אנדראה מציינים שהרצתה כשהיא מוסתרת בוילון, כדי שהמראה החיצוני שלה לא יסיח את דעתם של הסטודנטים. החרדה מכניסתן הפיזית של נשים למרחב הלימוד האוניברסיטאי באה לידי ביטוי גם בסיפור שנפוץ במרכז אירופה במאה החמש-עשרה, על אישה שאהבת הידע שלה גרמה לה ללבוש בגדי גבר ולהירשם ללימודים באוניברסיטת קרקוב בזהות גברית בדויה. משנחשפה תרמיתה, היא סולקה מהלימודים אך הורשתה להצטרף למנזר. בהקשר זה יש לציין כי בימי הביניים היו המנזרים המרחב העיקרי שבו הותר לנשים לעסוק, גם אם באופן מוגבל ומבוקר בלבד, בפעילות של לימוד, קריאה וכתובה. ההומניסטים שפעלו באיטליה בשלהי המאה הארבע-עשרה ובמאה החמש-עשרה, בתקופה הידועה

ידועי שם. אף על פי שהיא הייתה מנועה מללמוד באוניברסיטה או ללמד בה, היא הייתה מקורבת לחוגים אקדמיים בצפון איטליה, ואף הוזמנה בשנת 1487 לשאת נאום באוניברסיטה של פדובה לרגל סיום לימודיו של בן־דודה במוסד מכובד זה. פדלה הייתה מודעת להתנגדות העזה שעורר עצם כניסתה למרחב האוניברסיטאי, והיא פתחה את דבריה בהתייחסות לכך שהיא, אשר בעצמה לא יכלה לחבוש את ספסל הלימודים באוניברסיטה, נואמת בפני קהל המרצים והתלמידים במוסד שכזה.

איטלקייה אחרת בשם לאורה צ'רטה (Laura Cereta, 1469–1499) מחתה על מעמדן החוקי הנחות של נשים, אשר מנע מהן ללמוד או ללמד באוניברסיטאות והביא להדרתן מן התחייה ההומניסטית של הרנסנס. במכתב שהיא פרסמה חודשים ספורים בלבד לאחר שפדלה נשאה את נאומה באוניברסיטה של פדובה, התריסה צ'רטה נגד התפיסה המקובלת בימיה, אשר הגדירה את היכולת התבונית כמנת חלקם של גברים בלבד. צ'רטה הצהירה כי "הטבע מעניק את החירות ללמוד לכל בני האדם באופן שווה... ידע אינו ניתן כמתנה, אלא מושג באמצעות לימוד. כי שכל חופשי ונלהב, שאינו נרתע מפני עבודה קשה, תמיד יתקדם מעלה לעבר הטוב; והתשוקה ללימוד תגדל בעומקה וברוחבה"²⁷. בתגובה לטענה שהישגיה האינטלקטואליים יוצאי דופן ואינם אופייניים לנשים, הציגה צ'רטה רשימה של נשים מלומדות, שהתחילה במלכת שבא והסתיימה בקסנדרה פדלה ובשתי נשים משכילות נוספות שחיו בצפון איטליה באותם ימים.

דבריה של צ'רטה בדבר זכותן של נשים להשכלה שלא תיפול ברמתה מזו המוענקת לגברים נפלו על אוזניים ערלות. במאה השש־עשרה אפילו התומכים הנלהבים ביותר של חינוך נערות, כמו ההומניסט הספרדי חואן לואיס ויוס (Juan Luis Vives, 1492–1540), העלו על נס את חשיבות השמירה על הצניעות המינית (castitas או pudicitia) של נשים וציידו אפוא במוסדות לימוד נפרדים לנערות, «

– הומניסטים מובילים המליצו לנשים להתמקד בקריאת ספרות דתית בשפה המדוברת. עד לפרוץ הרפורמציה הפרוטסטנטית במאה השש־עשרה (ובעולם הקתולי, גם לאחר מכן) המשיכו מרבית בנות האליטה החברתית־כלכלית באירופה להתחנך במנזרי נשים, שם הן קיבלו הכשרה מעשית במלאכות הבית ובכישורים נוספים שנועדו להעלות את ערכן בשוק הנישואים, לצד יכולת בסיסית של קריאה

יאן ליבנס (Jan Lievens): דיוקן המלומדת אנה מריה פן סכורמן, שהורשתה לשמוע הרצאות באוניברסיטה כשהיא יושבת מאחורי וילון (1649, הגלריה הלאומית בלונדון).

וכתיבה בשפה המקומית.

נשים מסוימות זכו להשכלה רחבה יותר. כמה מהנערות שגדלו במשפחות אמידות בערי איטליה ואנגליה למדו בבתייהן עם אבותיהן המשכילים, או עם מורים הומניסטים. אחדות מהן, שהפגינו כבר בנעוריהן כישרון יוצא דופן, זכו להערכה ציבורית מסוימת. קסנדרה פדלה (Cassandra Fedele, 1465–1558), שאביה לימד אותה לטינית ויוונית ושכר לה מורה פרטי שלימד אותה פילוסופיה, נחשבה לילדת פלא, והתכתבה עם הומניסטים

המאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה היו נשים לא מעטות מקרב האליטה מעורבות בפעילות התרבותית והמדעית שהתקיימה בסלונים בארצן – בעיקר כפרוניות, כמאזינות לדיונים תאורטיים

יוהאן יעקב הייד (Johann Jakob Haid): דיוקן המדענית לאורה באסי משנת 1745 לערך (מאוסף הדיוקנאות של ספריית ה־Archiginnasio בבולוניה).

או כקוראות של חיבורים מדעיים – אך נבצר מהן להשתתף בפעילות אקדמית ממוסדת וללמוד או ללמד באוניברסיטאות. הכרה מוסדית בהישגיהן האינטלקטואליים של נשים אפשר למצוא לראשונה בערי צפון איטליה. בשנת 1678 העניקה אוניברסיטת פדובה תואר דוקטור לאלנה לוקרציה קורנרו פיסקופיה (Elena Lucrezia Cornaro Piscopia, 1646–1684). פיסקופיה אמנם רכשה את כל השכלתה ממורים פרטיים בבית אביה, ובהם מרצה מהאוניברסיטה

◀ הדגש בהם היה על הכשרתן לתפקידים של רעיות ואימהות. ההומניסט הנודע דזידריוס ארסמוס (Desiderius Erasmus, d. 1536) מרוטרדם אמנם שיבח את מרגרט, בתו המשכילה של חברו האנגלי תומאס מור (Thomas More, 1478–1535), אך הוא שב והצהיר כי המטרה העליונה של חינוך נערות צריכה להיות הפיכתן לנשים צנועות וחסודות.

בשנות השלושים של המאה השבע־עשרה פרסמה המלומדת והמשוררת ההולנדית אנה מריה פן סכורמן (Anna Maria van Schurman, 1607–1678) חיבור שהוקדש לסוגיה של השכלת נשים. טענותיה של אנה מריה, שחיה בסביבה קלוויניסטית והצטרפה בשלב מאוחר יותר לקבוצה פרוטסטנטית בדלנית, היו רדיקליות פחות מאלה שהשמיעה צ'רטה. אף על פי כן גם היא קראה תיגר על סגירת שערי האוניברסיטאות בפני נשים. היא עצמה קיבלה אישור מיוחד להאזין להרצאות שנישאו באוניברסיטת אוטרכט עם ייסודה בשנת 1636. רקטור האוניברסיטה של אוטרכט תמך אישית בצירופה לגוף הסטודנטים של המלומדת, אשר נודעה לתהילה בשל בקיאותה בשפות עתיקות, כולל בעברית ובארמית. אולם בעקבות ההיתר שהוענק לה התעורר החשש שמא הצטרפותה לכיתת הלימוד תעורר הרהורי חטא אצל הסטודנטים האחרים. בדומה למשכילות האיטלקיות של המאה הארבע־עשרה, גם אנה מריה פן סכורמן ההולנדית הושמה מאחורי וילון, והורשתה לשבת רק בשולי הכיתה. להבדיל מהסטודנטים הגברים שישבו באותה כיתת לימוד, היא לא הייתה זכאית לתואר אוניברסיטאי עם תום לימודיה.

נשים אחרות במאה השבע־עשרה תרמו תרומה חשובה להתפתחות האסטרונומיה. ידוע על כמה מלומדות גרמניות שעבדו במצפי כוכבים, ואף פרסמו חיבורים מדעיים. אך אסטרונומיות אלה רכשו את השכלתן באופן פרטי; רובן היו בנותיהם או נשותיהם של אסטרונומים, והן סייעו לבני משפחותיהן בלי לקבל הכשרה אוניברסיטאית או הכרה אוניברסיטאית כלשהי. ואילו בצרפת של

לקריאה נוספת:

- Findlen, Paula. "Ideas in the Mind: Gender and Knowledge in the Seventeenth Century." *Hypatia* 17:1 (Winter 2002), pp. 183-196.
- Herlihy, David. *Opera muliebria: Women and Work in Medieval Europe*. Philadelphia: Temple University Press, 1990.
- Ridder-Symoens, Hilde de (ed.). *Universities in the Middle Ages*. Vol. 1 of *A History of the University in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Schiebinger, Londa. *The Mind has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989.
- Stevenson, Jane. *Women Latin Poets: Language, Gender, and Authority from Antiquity to the Eighteenth Century*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Whitehead, Barbara J. (ed.). *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500-1800*. New York: Garland, 1999.

הערה:

הטענה מופיעה במכתב שלאורה צ'רטה חיברה ב-13 בינואר 1488, ושהופנה לדמות הפיקטיבית של ביבולו סמפרוני (Bibolo Semproni). תרגום לאנגלית של מכתב זה אפשר למצוא באוסף מכתביה של צ'רטה: Laura Cereta, *Collected Letters of a Renaissance Feminist*, ed. and trans. Diana Robin (Chicago and London: University of Chicago Press, 1997), pp. 74-81.

ד"ר תמר הרציג היא מרצה בכירה בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב, וחברה באקדמיה הצעירה הישראלית. בשנת הלימודים תשע"ג משמשת ד"ר הרציג חוקרת עמיתה במרכז ללימודי הרנסנס של אוניברסיטת הרוורד בפירנצה שבאיטליה.

המקומית וגם רב שלימד אותה עברית, אך היא הורשתה לגשת לבחינות לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ואף עברה אותן בהצלחה. אף על פי שלא הייתה לה לאחר מכן משרה אוניברסיטאית, היא התקבלה כחברה בשש אקדמיות מדעיות שונות. למעלה ממחצית המאה חלפה לפני שהוכרה זכאותה של אישה נוספת לתואר אקדמי. הייתה זו המדענית האיטלקייה לאורה באסי (Laura Bassi, 1711-1778), שתואר הדוקטור הוענק לה בשנת 1732. באסי הייתה, ככל הנראה, האישה הראשונה בעולם שקיבלה הצעת עבודה מאוניברסיטה באופן רשמי, והיא אף כיהנה כמרצה באוניברסיטה הוותיקה והמכובדת של בולוניה. על אף ההערכה הרבה שזכתה לה הייתה באסי מודעת להדרתן של מרבית הנשים כפועלות אקטיביות מתחומי המחקר השונים במאה השמונה-עשרה. היא אף הביעה בגלוי את תמיהתה על שבימיה היה מקובל שנשים שולטות במדינות כמלכות, אך התופעה של אישה חושבת וחוקרת המשיכה לעורר השתאות כה רבה.

במהלך המאות התשע-עשרה והעשרים הפכו, בהדרגה, האוניברסיטאות למוסדות מעורבים מבחינה מגדרית. פתיחתם של כל תחומי הידע בפני סטודנטיות ביטאה הכרה בעיקרון שעליו התעקשה לאורה צ'רטה בדבר השוויון האינטלקטואלי הבסיסי בין גברים לנשים. דווקא בשנים האחרונות שוב עולות על הפרק יזמות של תכניות אקדמיות, בחסות אוניברסיטאית, המוגדרות יעודיות לנשים או לגברים. בבואנו לבחון את השלכותיהן של יזמות מסוג זה וכן סוגיות כגון הפרדה מגדרית במרחב האוניברסיטאי (עם וילונות או בלעדיהם), או הגבלות הנוגעות לזהותם של מרצים מנימוקים של צניעות מינית, חשוב שלא נשכח את תולדותיו של מוסד האוניברסיטה. הטיעונים ששימשו במשך למעלה משבע מאות שנים להצדקת הדרתן של נשים מגוף הסטודנטים ומסגל המרצים באוניברסיטאות נשמעים, לעתים, אקטואליים למדי. ■